

Արեւմտահայ պատմութիւնի ծագումը

- ԱԿՆԱՐԿ -

ՎԱՀԷ ՕՇԱԿԱՆ

Արեւմտահայ պատմութեան սկզբնաւորութիւնը արդիւնք է շատ բարդ, իրար վրայ ներգործող ազդակներու: 1850ական թուականներու դաստիարակչական ու երգիծական գրականութեան մայր ճիւղերէն նետուած աննշմար, անաւիշ ոստ մըն է ան սկիզբը, առանց որոշ նկարագրի, կաղապարի ու արհեստաւորի, մինչեւ որ Զօհրապ ձեռք կ'առնէ դայն, ութսունական թուականներուն ու կուտայ անոր գեղարուեստական ինքնութիւն մը, որ հակառակ իր մեծ թերութիւններուն՝ ոճի, կառոյցի ու իմաստի տեսակէտէն, լաւաւոյն նմոյշն է այդ սեռին մինչեւ Սփիւռք:

Յարդ՝ արեւմտահայերուն մէջ ոչ մէկ լուրջ ուսումնասիրութիւն եղած է պատմութեան ծագումին մասին, հակառակ որ մեր պրեթէ բոլոր կարեւոր գրողները, ինչպէս նաեւ երկրորդականներէն շատ շատեր, օրաթերթերու մէջ կարճ պատմումներ ստորագրած են: Քանակական իմաստով, պատմութեան կալուածը ամենէն շատ մշակուածն է: Որոհդահայ բանասէրներն ալ կը թուին անտեսած ըլլալ այս սեռը (1971 թ.ին Երեւան հրատարակուած ՆՈՎԵԼՆԵՐ Հատորին մեծագոյն թերութիւնը նախաբան չունենալն է): Երեւոյթ մը, որմէ կը հետեւցնենք թէ լրջութեամբ չէ առնուած այդ ճիւղը: Արեւմտահայ բանասէրներ քննադատներէն՝ Ալպոյան-եան, Ասատուր, Նուպարեան, Մրմրեան, Զօպանեան, Թէոդիկ, Օշական եւայլն՝ եւ ոչ մէկը ժամանակ դրած է անով զբաղելու:

Դար մը հեռաւորութենէն դիտուած քառասունական թուականներու մեր մտաւորակլիման ամենէն անյուսատու, դաժան միջավայրի մը պատկերը կը ներկայացնէ: Իմացական ոչ մէկ գրգռ

կու գայ մեզի, ոչ միջավայրէն, ոչ արտասահմանէն ոչ ալ Կովկասէն: Ոչ իսկ մեզմէ, մեր ներքին կեանքէն եւ ուժերէն: Մտաւորական կեանքի առաջին նշոյլը Իզմիրէն կու գայ, ուր Ղուկաս Պալ-դազարեան 1840 թ.ին կը ձեռնարկէ Արշալոյս Արարատեանի հրատարակութեան, ոչինչէն ճամբայ ելլելով, իր ժամանակէն 50 տարիներու ավանս-ով մը, երբ ոչ Թրքահայերը ոչ ալ Արտասահմանի հայերը «գաղափար ունէին մամուլի դերի մասին» (1): Լայն երեսակայութեամբ ու նախաձեռնութեան ոգիով օժտուած այս մարդուն կը պակսէր սակայն գրական ճաշակը: Թերթը, տեղ տուած է քանի մը գրութիւններու, որոնք դժուար է պատմուածք կոչել: Արկածալից ու բարոյալից պատմութիւններ են ասոնք, զորս Մեսրոպեան Վարժարանի աշակերտները կը թարգմանէին խաւերէնէ: Արժանիքը իր լեզուն է, որ ռամկօրէնի, աղճատուած գրաբարի ու թրքերէնի վարժուած հասարակութեան մը համար անկասկած վայելէ էր իր սահուն, մաքուր ու ճաշակաւոր նկարագրին համար: Եւրոպա ուսած մարդ էր Պալդազարեան ու չէր կրնար հանդուրժել ամենօրեայ հայերէնը իր թերթին մէջ: Արդէն յայտնի է մեզի, երբ քննենք այդ օրերու մարդոց գործը, որ գրեթէ բոլոր այն մարդիկը, որոնք դեր մը ունեցան աշխարհաբարի կազմութեան մէջ, եւրոպական համալսարանի մը կրթանքէն անցած էին ու տիրանալով օտար լեզուի, անկարելի կը գտնէին օրուայ լեզուով հաղորդակցիլ ու արտայայտել իրենց մտածումները:

Գրական ճաշակը կը պակսի նաեւ Պոլսոյ Սահմանադրական «երունդին», այն 45 համալսարանաւարտներուն, որոնք Յրանսայէն ու Իտալիայէն վերադարձան ու ազգային մեքենային մէջ հեշտօրէն տեղաւորուեցան: Կրնայ այդ դիւրութիւնն իսկ պատճառը եղած ըլլալ իրենց տաղանդին ցամաքումին...: Սերունդը, որ 1852 թ.ին պիտի հրատարակէր, այդ ամուլ ու տափակ Մաքիւը:

Այդ օրերուն, հայերէն ամուլ միայն թուրքերը կրնային ըլլալ: 1840 թ.ի թուրք գրական հրապարակը ամայութիւն է, բառին բովանդակ իմաստով:

Յետոյ, եւրոպական իրապաշտ շարժումը, որ իր թափը կը դնէ 1840 – 1850 թթ. միջեւ, դեռ չէր հասած Թուրքիոյ ափերը, այդ շրջաններուն: Ու հայերը, որոնք թուրքերէն առաջ ազդուած էին Փրանսական 1840 թ.ի յեղափոխութեան ազատական ոգիէն՝ չնորհիւ Ոսկանի ու Պալեանի նման բացառիկ, յանդուգն միտքերու, դեռ կը մնային նախառոմանթիք, ռոմանթիք ու դասական

1) Ա. Ալպոյաճեան, Մասիս, 1890, էջ 345:

ճաշակներու աննկարագիր, լղրճուկ թնճուկի մը հմայքին տակ, որմէ հազիւ պիտի կրնային 1890 թ.էն ետք դուրս սպրդել, Արփիարեանի, Բաշալեանի ու մասամբ Զօհրապի վարանոտ իրապաշտութեան շնորհիւ: Անգլիական ու ֆրանսական իրապաշտութեան ցայտուն գիծը բարձրուաւ սրամիտ, նուրբ նկարագրութիւնը եղած է, որու ներկայութեան առաջին նմոյշները կը գտնենք մեր երգիծական գրականութեան մէջ, զոր մշակեցին, 1856 թ.էն ետք, Սվաճեան, Այվազեան ու մանր հեղինակներ:

1850 թ.էն սկսեալ, մեր մէջ կը տեսնուին վիպակի ու վէպի առաջին տարտամ կերպարները: Առաջին ուրուագիծը 1850-1851 թ.ի շրջանի Եւրպայան կու տայ, ուր տասնեակ մը դաստիարակիչ վիպակներ կը թարգմանուին գերմաներէնէ ու կը ծառայեն Թուրքիոյ Միլիթարեան վարժարաններու աշակերտութեան կրթութեան: Կարեւորը սակայն այն է որ այդ կարճ ու երկար պատմութիւններու հայերէնը բացառիկ շնորհ մը կը յայտնաբերէ իր ճոխութեամբ ու յստակութեամբ. անկախաբար վիպակէն, այս պատմութիւնները մեծ դեր խաղացած են Թոռնեանի ու Սիպիլեանի վէպերու յղացումին մէջ: Օգտապաշտ ու կրօնաշունչ մթնոլորտին մէջ կ'արժէ երկվայրկեան մը կանգ առնել անստորագիր մէկ գրութեան վրայ, որ կը կոչուի Ալէքսի Անդառեանի իր հօր գրած մամուլը (2): Կարճ վիպակ մըն է այս, զգայուն ու կենդանի, որ այսօր իսկ հետաքրքրութեամբ կը կարդացուի: Միջավայրը Եւրոպան է ու հայ երիտասարդի մը եղբերական կեանքը ու վախճանը կը նկարագրէ, ոռմանթիք ու տաք ոգիով մը: Շատ հաւանաբար թարգմանութիւն մըն է գերմաներէնէ ու միայն անունները հայացուած են, ազգային շեշտ մը ապահովելու համար: Ինքնագիր ըլլալու պարագային, այս նամակ-պատմութիւնը կրնայ մեր ոռմանթիք վիպակի առաջին, նախնական կերպարը նկատուիլ:

Նոյն տարին, Եւրպայա կը հրատարակէ Մամուլի Պէյ Միրզայ-եանի կենսագրութիւնը, որ ըստ հեղինակին՝ Հայր Ղեւոնդ Յովնանեանի, կազմուած է Մսեր Մսերեանի հայթայթած տեղեկութիւններու հիման վրայ: Վիպականացած այս գրութիւնը կրնայ վիպակի յղացքին մօտենալ եթէ գրական նուազագոյն արժանիք մը սլարունակէր:

Իրապաշտութեան ըմբռնումի այս դանդաղ զարգացման մէջ կ'արժէ յիշել նաեւ 1850 թ.ին հրապարակ իջած Հայաստանը: Տէրոյննց հմուտ ու կատաղի մարդ, զուրկ էր գրական ճաշակէ, սա-

2) Եւրոպա, 1852, էջ 76-124:

կայն լաւ կը ճանչնար իր ժողովուրդը: Ու խանդավառ Եւրոպայի օրինակով ու անոր դէմ իսկ պայքարելու համար յանուն ուղղափառ հաւատքին, գերմաներէնէ կը թարգմանէ շատ մը վիպականեր շատ մաքուր աշխարհաբարով մը: Լաւ ծանօթ իտալերէնի. նաեւ կը ձեռնարկէ թարգմանութեան Սիլվիօ Բէլլիքոյի իմ Բամուֆ վէպին, որուն ռոմանթիք ու ազատատենչ ոգին մեծ աղմուկ հաներ էր իտալիոյ մէջ այդ շրջանին: Անցողակի ըսենք թէ թուրք գրականութեան մէջ այդ երկին առաջին թարգմանութիւնը տեղի պիտի ունենար 1869 թ.ին միայն, Ռիֆայզատի կողմէ: Վիպական այլ աժան գործերու թարգմանութիւններու կը հանդիպինք այս թուականներուն Պոլսոյ Բուրաստանին մէջ, 1853 թ.ի Մայիսին մէջ, Վարդան Փաշայի հրատարակած Մէմնուայը Հաւատիսին մէջ եւայլն: 1852 թ.ին ծայր կու տայ նաեւ Իզմիրի մտաւորական Յար. Տէտէեանի երեսուն տարի տեւելու սահմանուած թարգմանական գործունէութիւնը: Առաջին ծաւալուն արձակ գործը Մոմթէ Բրիսթոն է, որ թերթօնի ձեւին տակ լոյս կը տեսնէ Նոյեմբ Աղաւնիի մէջ (այս գործին թրքերէն առաջին թարգմանութիւնը տեղի կ'ունենայ 1871 թ.ին միայն, Օսման Սէնայի կողմէ):

Ո՛րք կը տանին այս աշխատանքները մեր գրական զարգացումը, ինչպէ՞ս կ'ազդեն վիպակի ծագումին վրայ: Ժխտական է պատասխանը: Իրապաշտութիւնը, որմէ ծագում պիտի առնէր վիպակը, խորթ կը համեմատի մեր ազգային խառնուածքին: Մենք կը խուսափինք իրականութենէն ու մեր գրողները չեն համարձակիր ժողովուրդի ճշակին կամ բնազդներուն դէմ թի շարժել: Օրւան պահանջներն ալ թոյլատու չեն: Զունինք գրականութիւն, չունինք հասարակաց, մաքուր լեզու, չկայ զարգացած դասակարգ ու գրեթէ անգոյ են մշակութային բեղուն կապերը Արեւմուտքի հետ: Զկայ մանաւանդ գրական ճաշակ, արուեստի ըմբռնում (3): Հսկայ վիճ մը կայ զանգուածին ու մտաւորականութեան միջեւ: Պոլիս 24 վարժարանով հպարտ է, սակայն Հայութեան հարիւրին երկուքը միայն դպրոց կը յաճախէ (4):

3) Այդ օրերու ճաշակէն գաղափար մը տալու համար ահա Տէրոյեմցի մախսսիրած հեղինակները, զորս կը յամանաբարէ հանրութեամբ: - Մատամ տը Սէվիմիէ, Ֆլորիան, Պէրմարտէն տը Սէն Բիէռ, Ռալամ, Պաուսաբգոս, Մատամ տը Ժամիս, Ֆէմըլոմ, Մարմոնթէլ, Լամաթթիմ, Պալգաֆ, Տըֆօ, Պրիւֆոմ - այսինքն՝ բացարձակապէս ոչ մէկ չափամիջ կրնայ այս հեղինակները մէկ յայտարարի բերել (Տես Հայաստան, 1849, Յուլուար 15):

4) Բանասէր, 1851, էջ 504:

Այս բոլորին դէմ, դրական ի՞նչ ունինք 1850 թ.ի շուրջ:

Ունինք, առաջին հերթին, լեզուին աշխատաւորները ու մէկ երկու զգալուն, օժտեալ մտաւորական—գրող: Ոսկան, Օտեան, Հիսարեան, Սվաճեան, Հայկունի ու մասամբ Միսաքեան. այսքան: Ու կարելի է աշխատաւորը արուեստագէտէն զատել. այս հինգ գրողներն ալ վարպետ հայագէտ են: Սակայն եւ ոչ մէկը անոնցմէ գրագէտ է, ոչ մէկուն մտքէն կ'անցնի ինքզինքը որպէս գրագէտ սահմանել, դրականութեան տեսութեամբ զբաղիլ, գիտնալ թէ ինչ սեռ է մշակածը: Բոլորն ալ բարձր ուսում ունին բայց միայն Օտեանն է որ կը հասնի արուեստի ճանաչումին ու այնքան նուրբ, ազնուական է իր ճաշակը՝ որ զինք ամուլութեան կը տանի...:

Լեզուն թէ գրողը առաջ կու գան: Ոչ մէկը ոչ ալ միւսը: Գրութիւնը միայն, ան է որ արժէք ունի: Լեզուն սակայն, գործիք ու գործ է նոյն ժամանակ: Ու ատոր համար է որ արուեստի սեռը, որ վիպակ կը կոչուի, կրնայ զարգանալ միայն լեզուի զարգացման հետ, անոր մաքրացումին, յստակացումին ու ճոխացումին հետ: Ու այս կ'ըլլայ մերկ, անգուլթ կեանքի ներկայութեան, զայն ըմբռնելու ու նուաճելու ձգտումին մէջէն: Սակայն մեր գրողները այդ շրջանին ոչ մէկ կերպով պատրաստ են իրականութիւնը տեսնելու այնպէս ինչպէս որ է ան: Իրականութիւն ըսելով հայ գրողները կը հասկնան կեանքի չնչին մանրամասնութիւններու ճշգրիտ վերարտադրութիւնը, իրականութեան փշրանքներու կուսակումը, բան մը, որ արուեստի ու գրական սեռի ստեղծումին հետ շատ ալ աղբիւս չունի: Ատոր համար է որ հայկական իրապաշտութեան առաջին նմոյշը մեր երգիծական գրականութիւնը կը հայթայթէ, որ Սվաճեանէն մինչեւ Այվազեան ու Փափազեան, կը գործածէ գունագեղ երեւոյթներու հարազատ արտադրութիւնը: Եւ որովհետեւ երգիծանքը, սկիզբը, գործածուած է որպէս պայքարի դէնք ու ամէն հայ գրող միշտ ալ պայքարի մէջ գտնուած է այս կամ այն պատճառով, հետեւանքը այն եղած է որ իրապաշտ լեզու մը չենք կրցած մշակել:

Ահաւոր բան է 1850 թ.ի ժողովուրդին խօսած հայերէնը, որ շատ քիչ տարբերութիւն ունէր ԺԳ. դարու հայերէնէն: Օրինակ, 1858 թ.ին հրատարակուած Վարժուքիւն Նամակացը կը պահանջէր որ տղայ մը իր հօր դրած նամակը սկսէր հետեւեալ ձեւով. «Պայծառարփի Լուսատու Հայր Բարեբար Խնամածու»: Սվաճեան կ'ըսէր 1856 թ.ին թէ հերիք է որ «կրթուած մէկը մաքուր հայերէն խօսելու փափաքը ունի՝ ծաղրելի կ'ըլլայ» (5): Ուրիշ վկայութիւն մը

որ Կ. Իւթիւճեանէն կու գայ, կ'ըսէ թէ 1840 թ.ին ժողովուրդին դործածած բառերուն 60 %ը թուրքերէն էին (6): Ահա նոյն մը: — «Պագի Խալըէն ծովը սէյիւր ընելնիքէն կը մայիմ քի չարշափի պէս տիւպտիւզ է, պագի ալ կը տեսնամ քի տալգամերը քիօփիւրմիւշ Ե-զած կու գան շախըր շախըր Խալըյիմ ընըխտըմներուն կը զարմկիմ ու տարմատաղիմ կ'ըլլան» (7): Կեսարիոյ մէջ գիւղ մը կայ՝ Գիւլ-չիւկ Գէօյ, ուր ոչ միայն ոչ ոք հայերէն գիտէ խօսիլ, այլ չեն գիտեր թէ հայերէն լեզու մը իսկ գոյութիւն ունի (8):

Մտաւորականներն էին — կրօնական, գրող ու վարժապետ — որ լծուեցան, գրեթէ ակամայ, լեզուն յղկելու անծրագիր դործին: Կրօնականներու աշխատանքը վեր է ամէն գնահատանքէ: Բողոքական միաբնակներու 1850 թ.ին կատարած Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը աշխարհաբարի, որպէս ծաւալ ու որակ, հանրութեան մատուցուածներէն լաւագոյններէն էր: «Ժամանակին էն կոկիկ, էն ժողովրդական ու կարելի եղածին չափ մաքուր հայերէնն էր» (9): Այսինքն 1864 թ.ին հրատարակած Քննական Քերականութեան մէկ տարի առաջ, 1863 թ.ին աւետարանական հովիւ Վեր. Մ. Տ. Քերէշեան լոյս կ'ընծայէ «առաջին կանոնաւոր քերականութիւնը» (10): Ու տակաւին ժողովուրդին համար, որուն մոլեռանդութիւնը անդադար կը մտրակուէր կրօնականներու կողմէ, որոնք անշուշտ կը հաւատային թէ հայ մշակոյթն էր որ կը պաշտպանէին, ժողովուրդին համար աշխարհաբարը գոհնիկ լեզու մըն էր որովհետեւ «բորոտները» (բողոքականները) կը դործածէին զայն: Դեռ կային ամիրաններն ու պատուելիները (օրինակ Կարապետ Պապայեան, Խաչատուր Մխաբեան) որոնք աշխարհաբար լեզուով լպիրշ պատմութիւններ ու քերթուածներ կը գրէին վարկաբեկելու համար էսնաֆները, ժէ. դարէն մինչեւ ժ.թ. դարու կէսերը (11): Յետոյ,

6) Կ. Իւթիւճեան, Մեր Արդի Լեզուն եւ Հին ու Նոր Դպրոցներ, Ծաղիկ, 1892, էջ 309:

7) Նայմ:

8) Հայաստան, 1849, Գ. Տաթի, քիւ 3:

9) Բ. Քէշեան, Աշխարհաբարի Ներկան ու Ապագան, Բիւզանդիոն, 1898, Իւ 658:

10) Յ. Գազման, Արդի Հայերէնը եւ իր Շրջափոխութեան Օրէնքը, Մասիս, 1907, քիւ 46:

11) Հ. Ասատուր, Աշխարհաբարը 19-րդ դարէն առաջ, Ամէնուն Տարեգիրք, 1908:

1847 թ. էն սկսեալ Վիեննականներուն հրատարակած Եւրոպայն հանրութեան կը հրամցնէր բարոյաշունչ, կրօնական ոգիով ծանրացած կարճ պատմութիւններ, շատ մաքուր, յստակ բայց քիչ մը շատ փափկացած լեզուով: Այս բոլոր աշխատանքներուն անուղղակի արդիւնքն էր վիպակին ծաղումը:

Սակայն լեզու մը որ դրականութիւն մը պիտի չալկէ, ամէն բանէ առաջ արուեստագէտի, առնուազն գրողի կը կարօտի: Ու պատմութեան շէնքը կրնար զարգանալ մինչեւ որ գրող մը լեզուն ձեռք չառնէր: Գրական լեզուն մտաւորականի գլուխէն վեր գործ է: 1850 թ. ին ուսուցիչ՝ կը նշանակէ մտաւորական: Մտաւորական է նաեւ կրօնականը, թարգմանիչը, խմբագիրը, պատուելին, նոյնիսկ աղան: Տէրոյնց, Պալլադարեան, Պաղտատար Դպիր, Փէշտիմալճեան պատուելի, Անդրէաս Փափաղեան, Իւթիւճեան եւ ուրիշ մտաւորականներ կը խօսէին ու կը գրէին ճիշդ աշխարհաբար մը, սակայն դրագէտ մը, դրական զգայնութեամբ օժտեալ մտաւորական մը միայն կրնար անոր այնքան մը հաւատալ որ ի գին իր ասպարէզին դայն պարտադէր մարդոց գնահատանքին: Ոսկանի պէս մէկը միայն կրնար, առաջին անգամ ըլլալով ու 1864 թ. ին՝ ստիպել որ Իզմիրի Մետրոպոլիտան Վարժարանը աշխարհաբար լեզուի դաստանդումը իր ծրագրին մէջ առնէ, հակառակ որ քսան տարիէ ի վեր Պալլադարեան այդ լեզուով կը հրատարակէր իր թերթը: Ոսկանի դրական վաստակը ծանօթ է իր ամբողջութեամբ, սակայն եթէ քննուի, վստահօրէն յայտնի կ'ըլլայ անոր կարեւոր դերը: Գիշը, զոր ունինք, այնքան տպաւորիչ է իր ճշգրտութեամբ եւ ուժով:

Մեր նախավիպակի առաջին նմոյշը, որ արուեստի, լեզուական ու կառուցային բացայայտ արժանիքներով կը ներկայանայ 1851 թ. ի Հիսարեանի Բաճաւէրի մէջ անանուն հեղինակի մը վիպակաւանացած նկարագրական էջերն են, ուր կը սեւեռուին պոլսական յատկանշական տիպարներ ու տեսարաններ (13): Շատ չեն թիւով ու

12) Գ. Հմատեր, Պոլսոյ Աշխարհաբարի Պատմութեան Համար, Անահիտ, 1930, Բ. Տարի Թիւ 2:

13) «Առաջին» բառը կը գործածենք որոշ վերապահութեամբ, որովհետեւ չենք կրցած քննել հետեւեալ քերթերու ամբողջական շարքը, ուր կրնան գտնուիլ գրական որակով գործեր: - Հայրենասէր, Իզմիր, 1843-1846. Ընտանի Իմաստասէր, Պոլիս 1845-1855. Մասեաց Աղանի, Փարիզ 1845-1865. Վարազ, Վան 1855-1874. Արեւելք, Փարիզ 1855-1856. Մեղու, Պոլիս 1856-1874. Արեւմուտք, Փարիզ 1859-1865. Արեւելեան Դար, Պոլիս 1860-1863. Մաղիկ, Իզմիր 1861-1866:

հաւանաբար Հիսարեանի գրիչէն ելած են (14): Գոյներու առատութիւն, գիծերու ճշգրտութիւն, կենդանի խօսակցութիւն, ծանր ու բարի զուարճախոհութիւն, հարուստ բառամթերք: Տիպարներ յատկանշելու ու գործողութիւն զարգացնելու որոշ արժանիք ու ուժանութիւք մթնոլորտ մը, բարոյակա՛ն – բոլոր այս արժանիքները կը գտնենք նաեւ Հիսարեանի կարեւոր մէկ ուրիշ գործին մէջ, – Խոսքով եւ Մաքրուի, որ արդէ հայ գրականութեան առաջին վէպն է, տպուած Պոլիս, 1851 թ.ին: Հիսարեան, եթէ ինքն է հեղինակը այդ նկարագրական ու կենցաղային պատկերներուն, կըցած է պատմութեան մը կարեւոր տարրերէն (միջավայր, տիպար, գործողութիւն ու մթնոլորտ) քիչ մը հաւաքել ու անձնադրոշմ իրապաշտութեամբ տալ: Դժբախտաբար ու հակառակ իր լայն ու այլազան հրմտութեան, ան աղքատ է արուեստի տեսական հարցերուն մէջ: Վէպի ու վիպակի իր հասկացողութիւնը կը տառապի այն խառնակ, անորոշ, գործնապաշտ ու անփոյթ նկարագրէն որ յատկանիշն է հայկական առ հասարակ բոլոր տեսական ըմբռնումներուն: Լեզուի մասին սակայն չիտակ են իր դիտումները: «Աղքատ է մեր աշխարհաբարը, կ'ըսէ ան, սակայն հարստութեան ամէն էական առարկանները ունի իր մէջ:... Աշխարհաբարը հարուստ ու ճկուն լեզու մը կ'ըլլայ՝ դրաբարի ու գաւառաբարբառի բառերն ու դարձուածքները գործածելով հոն՝ երբ նոյնը չկան աշխարհաբարի մէջ» (15): Յայտնի է որ Հիսարեան շատ ալ յստակ չի գիտեր թէ ինչ լեզու կը խօսի սովորական ժողովուրդը, շատ չի խառնուի հայ կեանքի մերկ իրականութեան, երբ կ'ըսէ «Թէպէտ աշխարհաբարը արդէն հասարակաց լեզու է, զանիկայ կանոնաւորելու հարկը օրէ օր աւելի զգացնելու ու գործադրելու է» (16): Գաղափար մը տալու համար իր իրապաշտութեան մասին, ահա նմոյշ մը, որ առնուած է Գաբնամամուտը գրութենէն (Տես յաւելում 1):

Հիսարեանի բարձր ու ճաշակաւոր նկարագրութիւնները շատ նախնական մէկ կաղապարն են միայն վիպակին: Իր յաջողագոյն գործը այս սեռին մէջ կը մնայ Այցելու Գեղեզմանաց պատմութիւնը, ուր գրագէտի իր շնորհքը կը զարգանայ մարդերու գունագեղ, զուարճալի պատկերացումին մէջ երբ կը ներկայացնէ հայ, յոյն,

14) Նոր Տարի Նոր Օրագիր, էջ 54, Բաքեկեմդամ, էջ 106, Գաբնամամուտիմ, էջ 199, Գիւղագնացութիւն, էջ 344:

15) Բանասէր, 1851, էջ 456:

16) Ամդ, էջ 449:

դպտի ու եւրոպացի տիպարներ՝ ձաղկելու համար, վճարեցին շունչով մը, կրօնական նեղմտութիւնը (17) :

Հիսարեանով շահուած է ճաշակաւոր լեզու մը, շահուած է նախառոմանթիք զգայնութեամբ իրապաշտութիւն մը՝ շնորհիւ Փրանսական աղբեղութեան, բայց դեռ կը պակսի վիպակի տիպարը, սեռին յղացքը ու արուեստի մակարդակը :

Փրանսական մշակոյթի աղբեղութեան ծանր, բայց փափուկ շեշտին կը հանդիպինք նաեւ մեր երկրորդ կարեւոր գրողին՝ Օտեանին մօտ, որ ըստ Ֆնտզեանին «բուն աշխատաւորն է աշխարհաբարի» (18) : Բանասէրները համաձայն են զինք նկատելու ժամանակին էն մշակուած անձը : Գերդաստանը, անշուշտ, ամբողջութեամբ աղնուականութիւն ու Փրանսական բարձր մշակոյթի զգայնութիւն կը բուրդէ : Սիրոյ սիրահար, եւրոպական ուսմանթիզմով վիրաւոր ու Ռաֆայէլ վէպին արեւցած թարգմանիչը՝ Օտեան, մէկըն է որ ափսոսանքով կը լեցնէ մեզ այսօր, որովհետեւ իր գերզգայուն նկարագիրը ու լայն մշակոյթը արդեւք կը հանդիսանան այն լրիւտորոշ ներգործութեան, զոր կրնար ընել մեր գրականութեան զարդացման մէջ : Այնքան բիւրեղեայ է իր արձակը որ կը փշուրի հազար պրիսմակներու, երբ զարնուի հայկական անդուծ, խորտ ու բորտ իրականութեան : Ահա թէ ինչպէս կը գրէ ան (Տես Յաւելուած 2) : Միակն է իր սերունդին մէջ որ, դեռ 25 տարեկանին, գրականութիւնը ապրումի առանձնաշնորհեալ եղանակի վերածած է ու իր օրագիրները, ճամբորդական ու տպաւորապաշտ էջերը ու քննադատական գրութիւնները կը պայծառեն գրական զգայնութիւն մը, որ առնուադն կէս դար առաջ է իր ժամանակէն : Ասով հանդերձ, այնքան տարուած է լամարթիւնեան կէս-փիլիսոփայական մեկամաղձոտութեամբ որ յստակ չի տեսներ տեսաբանական հարցերը ու ուսմանթիք տրամութեան մշուշին մէջէն հեւասպառ – իր լաւագոյն էջերը կը մնան իր դամբանական ուղերձները... – կը հասնի սա եզրակացութեան : – «Վէպն ինչո՞ւ է – որպէսզի մարդ մխթարուի իրականութենէն» (19) : Ի՞նչ տեսակ վիպակ կը գրուի նման հոգեւրանութեամբ. շատ շատ օրագիր մը... : Ինքզինքով յորդող Օտեան ստաշին արուեստագէտ խառնուածքն է մեր գրականութեան, ինչ-

17) Անդ, էջ 558 :

18) Գ. Ֆնտզեան, Արեւմտեան Աշխարհաբարի Ընթացքը Դարուս մէջ, Մասիս, 1892, էջ 192 :

19) Գր. Օտեանի Գոհարները, Հատոր Բ., հրտ. Մ. Կազմարաբեան, Պոլիս 1931, էջ 138 :

պէս եւ սահմանադրական, դործնական, աչքը-բաց, անտաղանդ սերունդին խոտալիստ պաշտպանը ու Սվաճեանի բարերարը: Իրեն ու Իզմիրի դպրոցին կը պարտինք սակայն, բարերախտաբար կամ դժբախտաբար՝ արեւմտահայ գրականութեան բռնած Փրանսական ուղղութիւնը: Օտեանն ալ ոչինչ կը բերէ վիպակի յղացքին յստակացումին:

Ամուլ գեղադէտ մըն է նաեւ Սաշատուր Մխաբեան, որու Սօփիա անտիպ վէպը — դրուած հաւանաբար 1855 թ.ի շուրջ — պատմութեան սահմաններէն կը հեռանայ իր ծաւալով (մօտաւորապէս 14,000 բառ) ու կը մօտենայ վէպի սահմաններուն: Ողբերգական վրիպանք մըն է Մխաբեան, որ կրկին զոհն է իր ոճին ու լեզուական բարձր շնորհներուն: 1850-1870 թթ. շրջանին Մխաբեան երկրորդ գեղապաշտ դրողն է, ըստ Ասատուրի: «Մխաբեանը աւելի ճոխ լեզու ունի քան Ոսկան, բայց նուազ մեթոտաւոր է: Պարզ է իր աշխարհաբարը... ականջով կը գրէ, հետեւելով վենետիկի աշխարհաբար դրողներուն, փէշտիմալճեանին, բայց անոնցմէ բոլորէն վեր է իր գրադէտի բնազդով» (20): Գրական ձիրք, լեզուական տաղանդ, եւրոպական մշակոյթի սնունդ — այս բոլորով հանդերձ այդ օրերու սերունդը, փարիզի մէջ, անհաղորդ մնացած է Փրանսական իրապաշտ գրականութեան արժանիքներուն: 1850 թ.ին Պալզաք ու Սթանտալ տուած էին իրենց վէպերը. Մատամ Պօվառին լոյս կը տեսնէր 1857 թ.ին, սակայն բուն իրապաշտները աւելի ուշ հրապարակ պիտի դային — Կոնքուռները ու Զօլա 60ական թուականէն 70ականներու միջեւ, Հուիսման 70ականներուն, Մորասան 80ական թուականներուն: Ինչպէ՞ս կարելի պիտի ըլլար իրապաշտութիւն ու պատմութեան զարգացնել, երբ 1850-1900 թթ. Հիւկոն ու Էօթէն Սիւն կը տիրեն մեր գրական հրապարակին վրայ: Այս անկիւնէն դիտուած, նորէն արհամարհելի ճիշդ է մեր գրողներուն ձեռնարկած վախկոտ, թափթփած իրապաշտութիւնը:

Ստեփան Ոսկան երեւոյթ մըն է մեր համայն գրականութեան մէջ: Մեծ անիրաւուած մը, Տէրոյնցի, Պալզաքարեանի ու այդ սերունդի մեծ մասին հետ: Մեր դժբախտութիւններէն մին ալ այն եղած է որ չենք ունեցած զարգացած, խստապահանջ դասակարգ. բան մը, որ միայն 1900 թ.ի շուրջ պիտի սկսէր հասուննալ: Ոսկանէն զատ չենք ունեցած քննադատ: Ոչ մէկ բանասէր, գրական ու ընկերային պատմաբան մինչեւ Ասատուր: Շատ հաւանաբար ամ-

20) Հ. Ասատուր, Աշխարհաբարի Զարգացումը, Անահիտ 1931, թիւ 5-6, էջ 114:

բողջ Թուրքիոյ մէջ գիրք կարդացող ու ճաշակ ունեցող հանրութիւնը 1000է աւելի չէր: Արդիւնք. ժողովուրդը պահանջ չէ դրած գրողներուն վրայ, առած ու կլլած է ինչ որ տրուած է իրեն ու գրողները տպած են ինչ որ ուզած ու կրցած են: Ոչ մէկ չափանիշ ու հակակշիռ. ու յաճախ մարդիկ գրագէտի անուն չինած են իրենց գրական արժանիքին հետ կապ չունեցող պատճառներու բերումով:

Ոսկան նոյն դասակարգին կը պատկանէ: Բացակայ է մեր գրականութեան պատմութենէն. միայն Յ. Օշական անոր արժէքը կրցած է գնահատել: Ո՞րք են իր գրածները մինչեւ հայութենէն հեռանալը ու ատկէ վերջն ալ: Արեւելի ու Արեւմուտի չլերուն մէջ սակայն կան քանի մը գրութիւններ, որոնք Հիսարեանէն աւելի խորունկ մտքի մը փաստը կը բերեն: Արեւելի 1855 թ. թիւերուն մէջ (էջ 33) Ոսկան Հայր Ագուլիկ անուն երկ մը ունի, պարզ, գրաւիչ ու բնական լեզուով մը, որ առաջին լուրջ փորձն է վիպակը որպէս սեռ զարգացնելու (21): Նոյնպէս ուրիշ վիպակի նմանող երկ մը, 1859 թ. թ. Արեւմուտին մէջ, որ կը կոչուի Հայ Դիւցազնուհի մը (22): Ասիկա շատ աւելի յաջող է որպէս իրապաշտութիւն ու կառոյց: Կը պակսի տակաւին տիպարի յստակ դիտակցութիւնը, մարդկային էակի հասկացողութիւնը: Փարիզ կ'ապրի, հեռու հայկական իրականութենէն ու շատ ալ ժամանակ չունի գրականութիւն ընելու: Պայքարի մէջ է. Միխիթարեաններուն դէմ, Պոսոյ Պատրիարքարանին դէմ, Իզմիրի աւանդապաշտ սերունդին դէմ: Որհնելու է որ այսքան պայքար, հեգնանք, զայրոյթ ու դառնութիւն կը չորցնեն արուեստի աւիշը հայուն մէջ ու մնացեալն ալ յետմահու լռութեան դաւադրութիւնը կ'առնէ կը տանի հետը. վրէժը՝ իր հակառկորդներուն: Այնպէս որ Ոսկանով ալ բան մը չ'աւելնար մեր վիպակին վրայ: Դեռ նախափորձերու շրջանն ենք:

1856 թ. ին Յարութիւն Սվաճեան կը վերադառնայ Փարիզէն ու Օտեանի օժանդակութեամբ կը սկսի հրատարակել Մեղուն: Գսան հինգ տարեկան է, կը ըստ, փառասէր, յանդուգն ու զարգացած: Ի՞նչ կ'ակնկալէ Օտեան տաղանդաւոր երիտասարդէն: Պայքարի զէնք Ոսկան դէմ, կրօնականներու ու ամիրաներու դէմ ու անոնց կռիւնած Մամուրեանի դէմ: Յայտնի չէ: Ամէն պարագայի, Մեղուն գրական հանդանակ չունի, ոչ ալ Սվաճեան:

Գրագէտ չէ, սակայն գրող է, ու առաջին կարգի, հայկական չափանիշներով անշուշտ: Շուրջը կը նայի, Պոլիս: Մասիսը լրա-

21) Արեւելք, 1855, էջ 33:

22) Արեւմուտք, 1859, էջ 21:

գլխի է, թատրոն չկայ, բանաստեղծ չկայ, ամէն կողմ կռիւ ու աղ-
մուկ: Կայ անշուշտ վէպը, թաղիադեանց՝ Կալկաթայէն, Հիւսար-
եան ու Վարդան Փաշա՝ Պոլիս, Սիպիլեան ու Թոռնեան՝ Վիեննա-
յէն: Կրօնական ու քաղաքական պայքար ու հսկայ զանգուածը ա-
նուա, միամիտ ու տարաշխարհիկ հայութեան: Ժամանակավրէպ քա-
նի մը ամիրաններ, գունագեղ ջոջեր հոս հոն ու մտաւորական ամա-
յութիւն: Քանի՞ հոգի պիտի կարդայ իր թերթը...

Անվրդով, կ'անցնի դործի: Սուր է գրելը, միտքը արթուն,
սիրտը անլախ, կամքը պիտի ու լծուած իր սիրելի ժողովուրդին
բարձրացման: Կը մտնէ տունները, սրճարանները, դպրոցները, ու
ինչ որ կը լսէ ու կը տեսնէ գրի կ'առնէ. հայկական կենցաղային
տեսարաններ, թրքախառն հայերէն խօսակցութիւնները այդ շատա-
խօս պոլսեցիներուն, կռիւները պառաւանքներու ու խանութպաններու:
Կատակերգականը, երգիծականը կը ծնին բնականէն մէկու մը հա-
մար, որ Փարիզի լրջութեան վարժուած է: Առաջին գրութիւնը Օ-
լիւսթ Կիմէ (23) մանրակրկիտ նկարագրութիւն է գուարճալի կեն-
ցաղային կացութիւններու ու սխալ հասկացողութիւններու: Կը պակ-
սի ընկերային երգիծանքը ու հեգնանքը: Իրմէ ոչինչ կայ, ոչ խոր-
հըրդածութիւն ոչ ալ տրպարային գիւտ: Գրականութիւն ընելու
զիտակցութիւնն ալ հոնի տակաւին: Կոշտ, բայց ճշգրիտ իրապաշ-
տութիւն մը, որ շատ հաւանաբար թերթին սպառումը ապահովե-
լու համար է: Բուն նպատակը ընկերային պայքարն է ու գրակա-
նութիւնը միջոց է իրեն համար: Այդ նկարագրական բծախնդիր ո-
ճը ու սրամիտ իրապաշտութիւնը զինք կամաց կամաց կը տանին
դէպի երգիծանք: Սակայն վարպետ է զաւեշտական, ինքնատիպ խօ-
սակցական կացութիւն ստեղծելու մէջ, որոնք քայլ մը հեռու են
թատրոնէն: Աւելի խելացի է քան իր գործակիցը, Հայկունին, ու
չ'իյնար թատերական արուեստին թակարդին մէջ, ուր ծիծաղելի
կը դառնար Հայկունի: Գիտէ իր կարողութիւններուն սահմանները:
Ոչ վէպ ոչ ալ թատրոն. երգիծանք ու պատմուածք, այո՛: Տարա-
ծուն է իր արտադրութիւնը ու եթէ նկատի առնուի իր ամբողջ գրա-
կանութիւնը, Սվաճեան՝ աւելի բարձր երգիծաբան է քան Նրուանդ
Օտեան կամ Նոյնիսկ, տեղ տեղ, Պարոնեան:

Հաւանաբար իր ժամանակակիցներուն համար, այդ վիպակ-
նկարագրութիւնները՝ Ով Աշխատի, Ով Վաստըկի (24), Հարուստ

23) Մեղու, 1856, էջ 19:

24) ԱՅդ, էջ 44:

երիտասարդի մը Սեմեակը (25) եւայլն, այնքան զուարճալի չէին թուեր որքան կը թուին մեզի, այսօր, սակայն նկատի առնելու է դասակարգային հակամարտութիւնները, Փրանսական բարձրու կեղծ կրկնութիւնը ու կը հասկցուի փոխադարձ ծաղրի հոգեբանական լծակը: Ուրիշ կողմէ մը, սակայն, այդ գրութիւնները մեծ օգուտ ունեցան մեր գրականութեան համար. ստեղծեցին գրական տիպարներ պատմութեան համար, առանց որոնց գրական սեռ մը չի զարգանար: Մանաւանդ որոշ թիւ-անձեր, օրինակ՝ կեղծ ուսուցիչը, դիւնովը, ունայնամիտ, սնույ, որկրամոլ ու աներես մարդը (հաւանաբար իրականութենէն առնուած) որ հերոսն է Շնորհաւորի Պոտոպ Մը (26) վիպակին, բարձր դասու երիտասարդը եւ ուրիշներ: Սվաճեանի իրապաշտութիւնը կը դառնայ իր գլխաւոր արժանիքը ու պատմութիւն իր առաջին փորձերը՝ Մարկոս Աղայի Բաժակաճառը (27), Մեծ Սպառնալիք մը Խմբագրիմ Դէմ (28), Բարեկեցիկամի համար ժողովը վաճառի մը Ընտանիք (29), Կէշը Կէշով Տէֆ Կ'ըլլայ (30) մէկ մէկ գլուխ գործոցներ են արագ, վառ-վրոտն ոճի, մաքուր լեզուի, հատու հեզնանքի ու գրական աչքի, ականջի բացայայտ արժանիքներու (գործողութիւն, չահեկան տիպարներ, բաղմութիւններու նկարագրութիւն): Այլեւս շատ հեռացած ենք Հիսարեանի ուժանթիւ, անոյշ սանտրուած իրապաշտ-երեւակայութենէն: Սվաճեանի ականջը ու աչքը նոր են մեր գրականութեան մէջ ու որոնց շնորհիւ կեանքը իր ամբողջ իրականութեամբ կը փրփրի էրիկ-կնիկ կռիւներու, ժողովրդական սովորոյթներու ու դիւղական նախապաշարումներու մէջէն ու Սվաճեան իրմէ անկախ կը տարուի դէպի զուտ գրականութիւն, որ ներքին իրականութիւնն է ամէն բանէ առաջ: Բայց այս կարճ, արագ ընթացող, կենդանի, հետաքրքրական ու իրաւութեամբ տրուած գրական կտորները պատմութեան շնորհիւ նմոյշներէն զատ ուրիշ բան չեն կրնար ըլլալ:

Մեզուի յաջորդ տարիներուն է որ կը ձեւաւորուի պատմութեան, զարգանալով որպէս կառոյց ու սեռի յղացք, երգիծանքի տարածուն մշակութիւն՝ որ ինքնին կը ծառայէր որպէս պայքարի գէնք: Սվաճեան կը փորձուի թատերգութիւն գրել, կը թարգմանէ Փրանսական վոտըվիւմեր, կը փորձէ հասնիլ ամէնախոնարհ խաւ-

25) Աճդ. էջ 110:

26) Աճդ. էջ 185:

27) Աճդ. էջ 214:

28) Աճդ. էջ 252:

29) Աճդ. էջ 255:

30) Աճդ. էջ 370:

րուն (31): Կը ձաղկէ Հանրային շէլ երեւոյթները ու տիպարները — կիներու ծխելը, ֆրանսախօսութիւնը, բժիշկներու տգիտութիւնը, անուս կրօնականները, ամիրաներու կամայականութիւնը:

1859 թ.ին կը հրատարակէ նշանակալից վիպակ-բարձր գրու-
թիւն մը՝ Մանկասարի Հաքսմիքը, շատ իրապաշտ, սրամիտ ու եր-
գիծական ոճով: Սվաճեանի արուեստը ամբողջ ականջ է ու աչք-
մարդիկ ու գործողութիւններ կը յօրինէ դէպքերու շուրջ, որոնք
պատմումի կը տանին իր դրիչը: Երգիծանքը տակաւ երկրորդ դժի-
կիջնայ, բացի՝ երբ կը յարձակի Ոսկանի կամ ամիրաներուն վրայ:
Հոս իր ամբողջ տաղանդը կը փայլատակէ (Տես Յաւելուած 3):

1860 թ.ին կը յղանայ իր առաջին դրական հերոսը, Մեդու-
չեխա, որ երեւակայական տիպար մըն է, իր անձին մէկ պատկերը,
որ կը թափառի գրութենէ գրութիւն, գրգռելով միտքերը ու ջիղե-
րը: (32) Երգիծական առաջին հերոսն է մեր մէջ եւ զոր պիտի գոր-
ծածէ ամբողջ վաթսոնական թուականներուն: Մեդուչեխային մէջ
մասնաւոր ոչինչ կայ, բայց այդ չէ կարեւորը, այլ զուտ վիպական
յղացումի արդիւնք անձ մը ըլլալը եւ որմէ ետք պիտի ծնին աւելի
բարդ տիպարները Պարոնեանին:

Սվաճեան 1860 թ.ին կը հրատարակէ գործ մը, որ աւելի չեղ-
տուած ձեւով վիպակին մը մօտենայ: Ատիկա՝ Թուրքմանտա Տիկիմն
է: Հատորիկը չենք տեսած, սակայն շատ հաւանաբար իրականու-
թենէն առնուած ու վիպականացած տիպարի մը կեանքին սրամիտ
դունագեղ պատկերացումն է, բարձր ու խօսակցութեամբ, արագ
ու խիտ գործողութեամբ ճոխացած: Արդէն հատուածներ հրատա-
րակած էր Մեդուչի մէջ:

Սվաճեան տեսական ոչ մէկ գրութիւն ունի, որովհետեւ շատ
մօտ էր իրականութեան ու հակառակ ֆրանսական դրականութեան
զօրաւոր ազդեցութեան՝ դրական ինքնատիպ ճաշակի մը փաստը չի
յայտնաբերեր: Կարեւոր է ու չէ այս պարագան, իր գրեթէ լուսա-
նկարչական իրապաշտութիւնը մեծ դպրոց մը եղած է նախ Այվադ-
եանին ու մանաւանդ Պարոնեանին համար, որ կը նկատէ զայն իր
վարպետը (33): Հետաքրքրական է որ Արեւելահայոց մէջ ալ երգի-
ծաբան Պատկանեանն էր որ տուաւ առաջին պատմութեանը, Սվա-

31) Սվաճեան ստիպուած է մորթ, գրպան, դեղագործ, ռստիկան, քի-
րեռնիկ, կրիայ, գլխարկ, շոգեմաւ, սուրմ, ծախք, հաշիւ ու մման ըմբացիկ
բառերու քով հայատառ քրքրեմք դնել՝ որպէսզի հասկնան ըմբերցումները...

32) Մեդուչ, 1880, էջ 173:

33) Ա. Ասատրեան, Յարութիւն Սվաճեան, Երևան 1967, էջ 26:

ճեանէն տարիներ ետքը: Ամէն պարագայի, հակառակ տեսարանական իր աղքատութեան, Սվաճեանի շնորհիւ էր որ իրապաշտ ոճը մոտեք դորձեց մեր գրականութեան մէջ ու նաեւ վիպակի սեռին ճաշակը, այսինքն կարճ, խիտ ու կենդանի պատմումի վայելումը:

Մեղուի մէջ, հրատարակութեան առաջին տարիներէն իսկ, լոյս տեսած են ուրիշ երիտասարդի մը վիպակները: Արմենակ Հայկունին է ատիկա, վիպագիր, թատերագիր, հրապարակագիր, տաղաչափ ու թարգմանիչ: Այլապէս շահեկան այս գրողէն կան, ստորադրուած ու անստորագրելի՝ վեց վիպակներ, բոլորն ալ նոյն ճաշակով գրուած:

Հայկունի քսան մէկ տարեկան է 1856 թ.-ին: Նիհար, հիւանդագիր, ուսումի հրայրքով բռնկած, գրական տաղանդով օժտեալ այս տղան մէկ տոսմ ունի կեանքին մէջ, դուրգուրանքի պահանջը, սիրոյ ու որբութեան մղձաւանջը: Բոլոր գրածները՝ վէպ ու վիպակ, թատրոն ու ոտանաւոր, այս մէկ նիւթին շուրջ կը դառնան: Կարդացած է մեծ եռանդով անգլիական նախառոմանթիքները՝ Ռիչարտսըն, Սթէյն, Եանկ ու Կոլսմիթ: Ծանօթ է Փրանսական գրականութեան: Անկարող է երգիծանքի սակայն մեծ հիացում ունի իր ընկերոջ, Սվաճեանի հանդէպ:

Առաջին վիպակը, Թոքախտաւորի մը վերջին ժամը եւ իր Կնոջ քրած Պատուէրները (34) բացառիկ արժանիքը ունի մաքուր լեզուի, յստակ կառոյցի, լաւ զսպանակուած սակայն արուեստական գործողութեան մը, ու մանաւանդ բարոյական կլիմայի մը, որ ամբողջութեամբ վերարտադրութիւնն է իր եւրոպական գրականութենէն ընթերցումներուն: Հոն, ուր կը քայքայուի արուեստի վայելքը, այդ ալ մարդկային հոգեբանութեան ու յարաբերութիւններու բոլորովին չինձու ըմբռնումին մէջ է: Արդարեւ Հայկունիի հերոսները բոլորն ալ իրար կը նմանին՝ ներքին կեանքի պրիսմակէն դիտուած, բոլորն ալ սիրոյ ապրումին տարբերակները արտայայտելու համար երեւակայութեամբ տիպարներ են. իրար նման կը խօսին, կու լան, կը տառապին ու վերջին հաշուով բոլորն ալ Հայկունիի անձին մէկ մէկ պատկերացումներն են՝ յուզումնահեղձ ոճաւորումի մը ընդմէջէն տրուած: Սակայն յուզումը անկեղծ է, թափը համոզիչ՝ գէթ Հայկունիի սրտին մէջ, եւ որ կը յաջողի փոխանցել գրութեան, ուր այդ բոլոր ողբագին պահերու, հառաչներու ու սիրոյ խանդավառ խօսքերը, վշտին ցաւը՝ կը կուտակուին, կը թանձրանան ու կը ստեղծեն զգացական խիտ մթնոլորտ մը, որ մեր գրականութեան ու

խառնուածքին լաւ կը յարմարին: Ու այս յուզականութիւնն է իր ինքնատուութեան մեծագոյն հմայքը եւ որ զինք կը դնէ մեր նախա-
նորմանքի գրական շարժումին գլուխը:

Հայկունիի միւս վիպակները (35) ոչինչով կը տարբերին առաջինէն: Այս նոյն թեքիքը ու փաթէթիքը կը յատկանշեն իր երեք վէպերը՝ Աննիա, Ելիզա ու Սաքեմիկ: Նոյն նկատողութիւնը՝ իր թատերական գործին համար: Հայկունի կը գրէր առանց գիտակցելու արուեստի գործի մը պահանջներուն: Ասով հանդերձ, իրմով մեր մէջ մուտք կը գործէր յուզական ու բարոյական մթնոլորտի մը դադափարը աւելի շեշտուած քան էր պարագան Հիսարեանին: Կը մտնէր ապրումի հարազատութեան հարցը: Որքան առարկայական էր Սվաճեան՝ այնքան ենթակայական է Հայկունիի մօտեցումը արուեստին ու կեանքին: Առաջին գրողն է մեր մէջ որ անձնական զօրաւոր դրոշմով կ'արտայայտուէր, որուն շունչը ու երեւակայութիւնը վիպակի մը կաղապարին յարմար էր բոլորէն աւելի: Այս էր իր նպատակը վիպակի յղացքին յստակացման: Ահա նմոյշ մը իր ոճէն (Տես Յաւելուած 4):

Վերջին հեղինակ մը, որ պէտք է նկատի առնուի, Գ. Այվազեանն է:

Գրականութեան մէջ իր մուտքը կը գործէ Մամուլով, երգիծական պարբերաթերթը, զոր հրատարակեց Պոլիս, 1869-1882 թթ.:

Բաղդատած Սվաճեանին, Այվազեանի արուեստը, եթէ կարելի է այդպէս կոչել՝ բացառիկ ոչինչ ունի: Նոյն սուր հեգնանքը, նոյն պարկեշտ, կոշտ ու մանրակրկիտ իրապաշտութիւնը՝ որ կը սնանի Պոլսեցիներու բարքերու նկարագրութեամբ: Այվազեանի ոճը սակայն գոհիկ կողմ մըն ալ ունի, հայհոյանքներու, թրքերէն բառերու ու հասարակէն վար խաւի մը բառապաշարի առատութեամբ մը համեմուած, որմէ ծնաւ, անկասկած, Հաճեանի, Փափազեանի, Պալլադեանի ու այլ ժողովրդային վիպասաններու գրական զգայաբանքը:

Այս սանձարձակ, իրապաշտ երգիծանքը սկիզբը պարզ պատկերի ձեւէն դուրս չ'ելլեր: Տեղ տեղ սակայն մարդիկ սեւեռելու, խօսեցնելու ու շարժման մէջ նետելու մէջ վար չի մնար Պարոնեա-

35) Որգիական Սէր, Մեղու 1857, քիւ 22. Հայաստան Մայր, Մեղու 1857, քիւ 10. Անճապագամութեամբ պատրաստուած յուստիատ երիտաւարքի մը իր խորհուրդէմ դարձն ու երջանկութիւնը, Մեղու 1857, քիւ 19. Որգիւտէր մօր մ'անալընկալ վարձք, Մեղու 1860, քիւ 110. Տառն օր ետքը, Մեղու 1862, քիւ 149:

նէն, մանաւանդ՝ Մամուլի Հիւրերը գրութեան պարագային (36) որ այնքան նման է Մեծապատիւ Մուրացիպետներու երգիծանքին: Պոլսեցի պառաւը, դերասանը, ֆրանսախօս հայ երիտասարդը, աւելցնելով, սիրահար երիտասարդ մը եւայլն կըրցած է տալ այնպիսի իրաւութեամբ մը որ մարդ կը զարմանայ թէ ինչու այսքան անտեսուած է ան մեր գրականութեան պատմաբաններուն կողմէ: Գաւառական վարժապետի տիպարը, օրինակ, ինչպիսի՝ աղաներու ուստային մէջ, ոչինչով կը տփգունի Պարոնեանի տաղանդին դէմաց (37): Տիպարային նոյն յաջողուածքը՝ կրօնականներու կապակցութեամբ (38): Մամուլ լեցուն է այս տեսակի գրութիւններով, որոնց խօսակցական առոյգ ոճը, տեղ տեղ նոյնիսկ ռոմանթիք պատկերները եւ մանաւանդ կենցաղային նկարագրութիւններու ճոխութիւնը, այդ օրերուն առաջին կարգի գրողի մը տեղը կրնան ապահովել Այվազեանին:

Յաջողագոյնը այս բոլորէն կը մնայ իր վիպակը՝ Վեռլաններու Հրաշքը, (39) իր պատմութի կենդանութեամբ, հերոսները կեանքի բերելու, ապրեցնելու ճարտարութեամբ ու Պոլիսը նկարագրելու իր կարողութեամբ: Սվաճեանի կնիքը կայ անշուշտ, ոչ միայն ոճին ու աչքին մէջ այլ գրական երեւակայութեան մէջ: Արդարեւ, հետեւողութեամբ Սվաճեանի, Այվազեանն ալ իր պատմութեանը գրութիւններուն մէջ կը պտտցնէ Մեղուշեխայի նման ու անոր պաշտօնը կապկող տիպար մը, որ կը կոչուի Մեփիստոֆել: Տափակ ու միօրինակ, այդ հերոսը շատ վար կը մնայ Սվաճեանի ստեղծածէն, սակայն կը մատնէ, Այվազեանի մօտ, գրական գիտակցութիւն մը, որ միջակէն բարձր է անկասկած: Այվազեանն ոչ մէկ նորութիւն կը բերէ մեր վիպակին, այլ պարզապէս կը բարդուի Սվաճեանի տաղանդին՝ ստեղծելու տոկուն երգիծական սեռ ու լեզու, իրապաշտ աշխարհահայեացք, բարձրութիւն մթերք ու գրական աւանդութիւն մը, որոնք մէջ պիտի զարգանար մեր վէպը:

Արեւմտահայ վիպակը պատահական, քովնտի արդիւնք մը եղած է, մեր լեզուի շինութեան ու վէպի, երգիծանքի կառոյցներու մնացուցներով կազմուելով: Ատոր հետեւանքով, շատ մը աշխատաւորներ այդ մարդերուն մէջ ուղղակի կամ անուղղակի դեր ունեցած են իր ծնունդին մէջ: Ու ամէն տեսակ ազդեցութեան ենթակայ եղած

36) Մամուլ, 1869, էջ 62:

37) Գաւառական վարժապետիմ վիճակը, Մամուլ, 1869, էջ 212:

38) Իմասուն ֓աբայով քրուադէմ քրքալ Գալ, Մամուլ, 1869, էջ 126:

39) Մամուլ, 1869, էջ 133:

է. Թափառական Հրեայէն մինչեւ Աւետարան, Եանկէն մինչեւ Ֆէ-նըլլոն անցնելով դաստիարակչական մտահոգութիւններէն ու քաղաքական սուր պայքարներէն:

Եւրոպայի մէջ լոյս տեսած առաջին նախափորձերէն մինչեւ 1870՝ մեր վիպակին կտրած ճամբան շատ կարճ է: Միայն մէկ երկու կէս-յաջողուած Հայկունի կամ Սվաճեան ստորադրութեամբ: Մնացեալը՝ հասարակ արձակ, թոյլ էնթրիքի մը շուրջ, կենդանի տեսարաններով ու դաստիարակիչ կամ բարոյալից միտումներով: Այս բոլորին մէջ՝ ոչ մէկ հոգեբանական խորք փնտռելու է: Մարդիկ խօսք են ու շարժում, շատ շատ դէմքի արտայայտութիւն ու կ'աղմկեն հազարաւոր մարդկային ու միջավայրային այլ մանրամասնութիւններով խճողուած ենթապատկերի մը առջեւ: Շատ հետաքրքրական, ծիծաղաշարժ խամաճիկներ են, որոնց սակայն կը պակսի կեանքի ողբերգականութիւնը որպէսզի դառնան իրապէս հերոսներ: Ինչպէ՞ս բացատրել այս երեւոյթը: Օտար վէպը խեղդած էր մտաւորական դասակարգը ու խարխափուն մեր ընթացքին մէջ ուրիշ բանի չէինք կրնար կառչել: Մանաւանդ որ մեր զանգուածին կարծի տղիսութիւնը ու կեանքի դաժան պայմանները գրականութիւնը պերճանքի նման հոգեբանական ապրանքի վերածեր էին: Արուեստը առարկայական ու նոյն ատեն ենթակայական ապրում է, բան մը, որուն չկրցան հասնիլ մեր առաջին գրողները: Մնացին ամբողջութեամբ ենթակայական, պատմեցին յուզումով ու խանդով իրենց կեանքը, պայքար մղեցին իրենց նախասիրութիւններուն համար, լծուեցան իրենց սիրած ազգին ծառայութեան հեւ ի հեւ հաւաքեցին լաւն ու դէշը աջէն ձախէն ու զայն հրամցուցին շուարած ժողովուրդին որպէս սնունդ: Զկրցան ունենալ այդ հեռաւորութիւնը որ իրականութեան ու գրողին մէջ կայ: Կեանքը ժամանակ չտուաւ, թէ իրենք էին անկարող:

Հաւանաբար կեանքն էր: Ատոր համար էր որ վիպակը մնաց նախնական, անխորք ու անյացք, մնաց ամաթէօրներու զբաղում մը եւ չեղաւ արուեստի այդ դժուար ու նուրբ սեռը որ զարգացաւ Եւրոպա 70ական թուականներուն: Ու երբ նկատի առնենք Ոսկանի մը, Հայկունիի մը կամ Սվաճեանի մը այլապէս եռուն, բովանդակալից հանրային գործունէութիւնը, կրնանք զարմանալ թէ անոնք ինչպէս ժամանակ դառն այդ քիչ իսկ գրելու...: Քսան տարուայ մէջ, որ տեսաւ մեր քնարերգութեան ու վէպին ծնունդը, ուր դրուեցան մեր մամուլին հիմերը քովն իր վեր հանրային ու կրթական ենթակառոյցին, երբ կազմուեցաւ մեր լեզուն՝ վիպակը հարկադրաբար կրտսեր իրադրոծում մը պիտի մնար, տրուած ըլլալով իր բնոյթին բարդութիւնը: Տարիներու վրայով պիտի դան մեծ ու

փոքր գրողներ ու մշակեն զայն առանց սակայն վճիտ կաշապարի մը հասցնելու: Թուրքիայի Տուտուկի տիպարէն վերջ կան Տորթթա Տուտուկ մը, որ հաւանաբար Հայկունիի գրիչէն ելած է, Արեւելեան Մամուլի 70ական թուականներու սկիզբը կայ Անթուր Տուտուկ մը, ինչպէս եւ Չըմարտութեան վրայ Գրաւ մը կոչուած երկար վիպակը, զոր Մսեր Մսերեան յարմարցուցած է Փրանսերէն բնագրէ մը հայացնելով անունները: Կայ 1870 թ.ին Համբարձում Գալֆայիանի Մեր Սիրախար 80 էջոց վիպակը՝ հրատարակած Պոլիս, Եսայի Վրդ. Ղեւոնդեանցի վիպակները նոյն 70ական թուականներուն, եւայն: Պէտք է սակայն սպասել իրապաշտ կոչւած սերունդին ժամանումին՝ որպէսզի սեռը կոկոռի, լրջանայ ու մօտենայ արուեստի մակարդակին, Զոլայի, Մորասանի ու Փրանսացի այլ իրապաշտ գրողներու ազդեցութեան տակ:

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

1. Գարուն Կ. Պոլսոյ մէջ...: Վոսփորեան կիրճը իր ընդարձակ նաւահանգիստին ծայրը նեղ անցք մը բանալով, լեռներու եւ ձորերու մէջ կը կորսուի, անհամար պզտիկ կղզիներ կամ դալար ճահիճներ ձգելով իր ճամբուն վրայ: Լեռներու բարձրութենէն դիտուած ատենը, աս ջուրը կը նմանի փայլուն եւ ողորկ օձու մը՝ դալարածիւ երկնալով դալար յատակի մը վրայ, որուն մէջ դժած արահետին երկու եզերքը կը զարդարեն կանաչ խոտեր, թփեր ու ծառեր, որոնց դիրկ ու համբոյր մատուցանելով, ինքն իր վրայ կ'ոլորի շղթայանման եւ իր մէջը կ'ամփոփէ զուարճալի դաշտավայր մը, քարակոփ սահանքով եւ երկաթէ ցանկով պատուած:

Գարնանամուտ Բախաւէր, 1851, էջ 203:

2. ...Եւ այն ձմռան երկար երեկոյթներն ուր այնքան անուշիկ յոյսեր կը զլտորցնէին լուսութեան ու միայնութեան մէջ եւ որոնց վրայ աչքերնին, ափսոս, խիստ կանուխ բացուեցաւ... այն վառարանն որ իր հարուստ գրքատունը երկու թեւերուն մէջտեղէն իր նսեմ սենեակին մէջ լոյս ու ջերմութիւն կը սփռէր. այն սեղանն որի վրայ կ'աշխատէին մերթ՝ ազգին օգտին համար եւ մերթ գրիչըն ու թուղթը վերցնելով ճերմակ լաթը կը փռէին կերակուրնին

ուտելու համար, այն գինիի բաժաններն որմէ մէկ քանի կաթիլ
այնքան հզօր է սիրոյն բոցը արծարծելու անկեղծ սիրտերու մէջ,
մինչեւ այն սիրելի ծառան որ իր տիրոջը պէս կը խնամէր՝ զիրենք
ալ եւ որ իրենց հետ տըրտո՛ւմ է այսօր:

Գրիգոր Օտեան, հար. Ա., հրտ. Մ. Կազմարարեան,
Պոլիս, 1910, էջ 168 (Դամբանական Արքուշի Ճարտա-
րապետ Նիկողոս Աղա Պալեանի, 1856):

3. Բարիզէն ազգային հանդէս մը պիտի հրատարակվի տի-
յի լսեցինք՝ ան օրը շուկայ չգացինք. ուրախութեան Կիրակի
ընեցինք. ամեն մէկերնիս երեքական օղգա շամբանեայի գինի
խմեցինք. իրիկունն ալ ընդհանուր լուսաւորութեան ու հրախա-
ղութեան (տօնանմա) ըրինք. հետեւեալ օրն ալ կանուխ բաղնիք
վազեցինք որ այն տետրակը ընդունելու արժանի մաքուր ըլլանք:
Մօրուք ունեցողը ածիլեց. անմօրուքը այծէն (քէչէ) փոխ առաւ.
գլուխնիս սանտեցինք, ըզունքնիս կտրեցինք, ականջնիս մաքրե-
ցինք, քիթերնիս խնջեցինք, Ֆրանսացոց նամակատան (փօստա-
խանէ) պատին առջեւ կոյր պապուկներուն պէս կոկոզիկ ըրինք
նստանք՝ Բարիզէն դալու Արեւմուտքիմ սպասելով...: Նամակա-
տան սպասաւորները կը վռնտեն, երկու ոտք կը փախչինք՝ անոնք
ներս մտնելնուն պէս նորէն կուգանք պատին տակը կը շարունակենք.
մէջերնուս մէկ քանի հողի ալ անանկ անուշիկ ծեծ մը կերան...:

Մեղու, 1859, էջ 141:

4. Ո՞ւր գացիր, ուշացար, ծերութեանս նեցուկ, դար-
ձիր... երկինք, տեսա՞ր միածինըս, տղաս խեղդուեցա՞ւ... ալիք-
ներ, կլնեցի՞ք տղաս թէ կ'ապրի... չէ մոռցած մեզ... ծով ու
հողմ, ո՞ւր է տղաս, եթէ օտար երկիր է՝ զիս քովը, գերկը տա-
րէք... լուռ են... կասկածը կ'աւելնայ: Պայծառ երկինք, դուն
վթա, եթէ մեռաւ՝ քովը տար զիս, վե՛ր...:

Մեղու, 1858, թիւ 2:

* * *

...Արեւը չծագած, երբ հազիւ լոյսը զմութ կը ճեղքէր, երբ
համատարած խորին լուութիւն մը կը բռնանար ամէն տեղ եւ ամէն
կենդանի արարած քնոյ բազուկներուն մէջ թուլցած ու թալկա-
ցած՝ անոր իշխանութեան վախճանին կը սպասէին...:

Մեղու, 1856, էջ 41:

* * *

Դիչ առաջ կուլար... սիրուն, հանդարտ աչքերը այնպիսի
զօրութիւն մը ունէին որուն ազդեցութեան ներքեւ մարդս իր սրը-
տին խորը կ'իջնէ եւ այդ աչքերուն տէրը իրմէ գերազանց էակ մը
գտնելով անոր արժանի լինելու համար առաքինանալու կարօտը
կ'ունենայ...:

Մեղու, 1862, քիւ 149:

THE ORIGINS OF THE WESTERN ARMENIAN SHORT STORY

VAHE OSHAGAN

The Renaissance of Western Armenian letters sets in around 1840 in Smyrna and within 10 years the first crude form of the short story make their appearance in the works of Mkhitarist monks in Vienna. Gradually the spirit of European realism permeates Armenian literature through translations and through people like Derovents, Vartan Pasha, Voskan, Svadjian. These men and other intellectuals — Odian, Hissarian, Haigouni, Missakian etc. help forge a new literary language which serves as vehicle for the growth of the short story. At this juncture literature has an essentially practical function and is used as weapon in social, religious and political conflicts. All the men of letters try their hands at the story — first it is Hissarian, followed by Odian, Missakian, Voskan, all in the 1850s, but they lack the sense of the genre. The best tentatives are finally those of the satirical writers Svadjian and Ayyazian, together with the sentimentalist Haigouni, who develop a literary hero, a realism of characterisation and dialogue that set the mark on the times. By the 1870s, the genre has acquired a certain identity of its own.

